

ЛІТЕРАТУРОЗНАВСТВО

Айдачич Д. (Белград, Республіка Сербія – Київ, Україна)
**Про авторське світобачення Афанасія Стойковича
у творі *Кандор или откровеније египетских таин***

*У статті аналізуються ідеї Афанасія Стойковича, поета класицизму і предромантичного романиста, у прозовому творі *Кандор или откровеније египетских таин* (1800). У цій "казці про янгола-відлюдника" (Дам'янов) переплітаються різні ідейні напрями раціоналістичного Просвітництва з пантеїзмом, монотеїстичні вірування з езотеричними масонськими вченнями.*

Ключові слова: Афанасій Стойкович, монотеїзм, пантеїзм, масонство, історія ідей.

*В статтє анализируются идеи Афанасия Стойковича поэта классицизма и романиста периода предромантизма, в прозаическом произведении *Кандор или откровеније египетских таин* (1800). В этой "сказке об ангеле-отшельнике" (Дамьянов), переплетаются различные концептуальные потоки рационалистического Просвещения с пантеизмом, монотеистические верования и эзотерические масонские учения.*

Ключевые слова: Афанасий Стойкович, монотеизм, пантеизм, масонство, история идей.

*The paper analyzes the idea of Athanasius Stojkovic poet and novelist period pre-Romanticism, in a prose work of *Кандор или откровеније египетских таин* (1800). In this "tale of an angel-hermit" (Damjanov), intertwine different conceptual streams of rationalistic Enlightenment with pantheism, monotheistic beliefs and esoteric Masonic teachings.*

Key words: Athanasius Stojkovic, monotheism, pantheism, Freemasonry, history of ideas.

Афанасій Стойкович (Рума 1773 – Петроград 1832), сербський поет класицизму, прозаїк доби предромантизму, свої твори – романи *Кандор*, *Аристид* и *Наталија*, посібник *Сербській секретарь* и тритомний підручник *Физика* опублікував у Буді, в короткий період 1800-1803 років. У російській імперії він з 1803 року викладав природничі дисципліни в Харківському університеті, а пізніше зайняв посаду декана і (двічі) ректора цього університету. Він був обраний членом Російської Академії наук і отримав високі імператорські відзнаки.

Про літературні твори Афанасія Стойковича писали Йован Радонич у біографічному дослідженні, опублікованому в 1953 році й окремі історики

літератури. У монографії *Српски роман* і вже класичній *Історії српске књижевности* Йован Деретич дає оцінку творам Стойковича. Мілорад Павич у книзі *Књижевни токови српског предромантизма* згадує Стойковича як автора перших оригінальних романів сербського предромантизму:

Це романи авторитетного класицистичного поета Афанасія Стойковича, який у своїй прозі (хоча сліди Горация можуть зустрітися й тут) віддаляється від стилю класицизму і дає перші романи сербського предромантизму: філософський роман *Кандор или откровеније египетских таин* (1800) і сентиментальний ідилічно-дидактичний роман *Аристид и Наталија* (1801). *Кандор* позначений слідами читання прози Вольтера, а *Аристид и Наталија* можна називати ліричним романом, який частково реалізований в епістолярній формі. Східний колорит і смак таємничої історії роблять ці твори предромантичною прозою. Внутрішній світ почуттів і природа знаходяться в творі *Аристид и Наталија* в гармонійній взаємодії і формують його найцінніший компонент, а в романі *Кандор* представлена таїна Стойковичевих поетичних голосінь по Йовану Раїчу [4].

Осяжніше про твори Стойковича писав Сава Дам'янов у книзі *Корени српске фантастике* де ця робота називається казкою про янгола-відлюдника і звертає увагу на фантастичні елементи у творі *Кандор*.

Одним зі справді не-фантастичних аспектів цієї роботи Стойковича (тобто текстовий шар, який не функціонує як такий лише до появи фантастичного ключа) представляє саме друга його структурна парадигма: Просвітницький есеїстичний шар, який існує як чисто дискурсивна експлікація (в популярному вигляді) основних філософських і наукових знань про світ. Між тим, на відміну від типової Просвітницької дидактичної літератури, тут зазначена популярна передача (виклад) раціонального знання не представлена й не функціонує як чисто раціональний акт, позбавлений релігійного чи містичного виміру. Це передне слово до *містерії знань*, свого роду акт ініціації, де учень або вихованець освіченого ментора (за просвітницькою моделлю приватних викладачів, які проводять "кондиції"), а ймовірніше – посвячена особа, оточені завісою таємниці, яку вони – під керівництвом майстра – поступово розкривають і повільно наближаються до *просвітлення* (яке в даному випадку означає знання основних істин природи, людини і світу), аби, нарешті, відкрилася й найбільша остання таємниця – небесне походження вчителя (що вкотре, додають всьому процесу священного, містичного і надприродного забарвлення). Насправді, такий характер містерії вступу до раціонального пізнання, аура містерії, яка оточує цей раціоналістичний просвітницький есеїстичний шар (і яку заявляє підзаголовок твору "Откровеније египетских таин"), є результатом його взаємодії з фантастичною романною парадигмою, тобто цілковитої дії цієї парадигми, її проникнення крізь всю текстуальну мережу *Кандора* [2, 92–93].

Неманя Радуллович запропонував розширення і уточнення стойковичевих ідей в першому сербському романі у своєму дослідженні

рпо Кандора як початковому романі [6] і творі, який має схожість із нині забутим твором Карла фон Екартсхаузена *Костіуєво путуванє*:

Героя роману Еккартсхаузена, принца Костіса, як і Кандора, відлюдник вводить до храму мудрості. Пізніше герой бере участь у таїнстві посвяти, що відбувається у піраміді в Мемфісі. У романі німецького автора, як і в Кандорі, підкреслюється плин дня, схід сонця, краса дня [6, 22–23].

Повна назва роботи – *Кандор или откровеніе египатских таин от Атанасіа Стоіковича СС.НН. и Философии Доктора, и Иенскаго естество испытательнаго содружества члена действительнаго* книга видана 1800-го року в Буді у *Славено-Сербскія печатњи Кралевскаго Всеучилища Пеиштанскаго* з непронумерованими сторінками, праця містить присвяту й передмову, а перед основним текстом – графічне зображення невеликого огороженого парканом саду з великими кедрами. У тексті роману, написаному сумішшю «слов'янської» і «сербської» мов, на 87 сторінках чергуються оповідь про чудесний прихід і буття молодого Кандора в Саду янголів, філософсько-повчальні, проповідні промови й молитовні вірші. Вибір слов'яносербської мови й підкреслено моралізаторські фрагменти з великою кількістю повторень не привернути увагу нових поколінь читачів, і ця книга є першим романом у сербській культурі, що донині залишається опублікованим лише в першому виданні. А ця робота заслуговує уваги, тому що, незважаючи на недоліки літературного стилю, розповідь про Кандора є цікавою з точки зору історії ідей.

У книзі представлене рішення двадцятирічного молодого Кандора покинути своє рідне місто в пошуках секретів мудреців із Мемфіса. Він пішов на гору неподалік від міста, там зустрічає старця з білосніжною бородою до пояса і сивим волоссям за плечима, з книгою в одній руці і свічкою в іншій. Побачивши в молодій людині прагнення до істини, чудесний старець рпизначає йому ще одну зустріч. Кандор знову приходить до старого і заходить із ним до лісу, все важче пробираючись крізь хаші, поки перед ними не відкриваються двері, що переносять їх через ряди кедрів до саду. Там, в амфітеатрі починається вчення, які продовжуються і в темній кімнаті, а завершаються в храмі мудрості. Старий розповідає молодика, що істина не пов'язана з жодним містом або місцем, а є всюдисущою для тих, хто знає, як її пізнати. Мудрий вчитель каже, що основними принципами людської діяльності повинні бути добрпочинність і самопожертва на благо інших. Після кількох розмов добігає кінця перебування юнака в дивовижному світі. Перед розставанням, сивий старець перетворюється на молодого янгола, що обіцяє Кандору в майбутньому супроводжувати і захищати його. Дивовижний простір і янгол зникають, а Кандор залишається

на звичайному полі й промовляє молитовні похвали Творцеві.

Афанасій Стойкович заснував психологічну мотивацію головного героя на молодості й зацікавленості Кандора прихованою сутністю світу, але таку позию героя він, в той же час, використовує, аби повідомити читачам власні погляди на світ і моральні постулати у формі розповіді про посвячення в таємниці буття. У представлених поглядах, він є людиною свого часу, тому в ставленнях і героя, і оповідача відображені переконання і знання, типові для 18 століття. Сам Стойкович був вихований у християнському дусі, його духовний прогрес контролювали й підтримували представники сербського високого духовенства, що навіть відкривало Стойковичу шлях до церковної служби. З іншого боку, як студент в університеті Геттінгена, він ознайомився з новішими інтерпретаціями історії природи. Раціоналістично-просвітницькі й пантеїстичні погляди перетинаються в його праці з монотеїстичними й езотеричними ідеями.

Саме ця зустріч різних поглядів на світ у романі Стойковича призводить до двох типів сполук – до безконфліктного узгодження різних ідей, в яких позиції доповнюються без тертя, а також до з'єднань суперечливих ідей, які змушують автора примовчувати, або прикривати „швами“ видимі розломи між ними.

Відхід від барокового християнського світогляду в сербській культурі не відбувається в різкій опозиції до церкви і просвітників, як у Франції часів Дідро і Вольтера. Так і провідні діячі сербської культури на межі 18 і 19 століть Йован Раїч, Досифей Обрадович, Афанасій Стойкович пережили еволюцію поглядів від церковно-християнських до Просвітницьких.

Творець природи в романі Стойковича розглядається з теїстичні точки зору, якою прославляється *Творець*, який створив і тварин "Отче естества... ты си свя твоя твари в радости сздао!" (79). Але крім славлення *отця небесного, Господа, Бога* з'являється і раціоналістично-просвітницьке пояснення натуралістів місця Землі в сонячній системі у зв'язку із задумом Творця. Таким чином, аргументується існування невеликого пояса на орбіті Землі, навколо Сонця, не надто близько до сонця, не надто далеко від нього, там, де не надто спекотно й прохолодно, створеного для Землі Божими намірами.

Учення про **чотири елементи природи**, води, вогню, землі і повітря – виникло в давньогрецькій і в середньовічній філософії. Протягом XVIII століття відкриття в галузі природничих наук, особливо хімії, відкинули такі уявлення на другий план. «В езотеричних вченнях, однак, вчення про чотири елементи збереглося. У масонстві, скажімо, неопіт при ініціації проходить через випробування вогнем, водою, землею і повітрям» [6, 30]. Масони зберегли уявлення про чотири елементи, що у випадку появи цього мотиву в Кандорі, Радулович виділяє особливо, зважаючи на те, що від автора Фізики не очікували, що він «представляє концепції, від яких

тогочасна наука відмовилася» [6, 31]. Дослідник цього твору пише, що це стосується і поділу на три царства: мінеральне, рослинне і тваринне, який може бути наслідком масонських поглядів у романі Стойковича.

У романі Афанасія Стойковича чергуються описи пасторальних «райських» просторів, описи переживань юнака, магічних дій, із есеїстично-повчальними уривками іноді містичними, а іноді й перебільшено повчальними. Коли Сава Дам'янов пише про есеїстичну, науково-популярну, філософську та романно-фантастичну парадигму *Кандора* [2, 90], до них повинна бути додана також парадигма оповідного повчання. Поєднання цих різних стилів, що впливають з раціоналістичного уславлення здатності людини зрозуміти світ і бажання навчити читача вищим етичним цінностям, мало свої стимули у працях його відомих французьких сучасників. Сава Дам'янов стойковичевого Кандора пов'язує з типом вольтерового орієнталізму в пізнанні вічних істин. Найвідоміший просвітник свого часу, звичайно, мав посісти в тексті Афанасія Стойковича важливе місце. Парадигма Просвітництва виразно присутня в цьому творі, про що свідчать його дослідники. Зрозуміло, що радянські історики філософії Вильницький і Острянін ідеї Стойковича розглядали у руслі матеріалістичних ідей [7, 14-31]. Здається, що Сава Дам'янов переоцінює риси Просвітництва стойковичевого *Кандора*, інтерпретуючи потойбічно, як «ореол таємничості» й «фантастичну романну парадигму». У *Кандорі* є також виразна проповідницько-монотеїстичне оповідь, замаскована або змінена стосовно вчень християнської церкви, але й ціла низка модних тоді езотеричних ідей, а особливо масонських символів і уявлень, на що вказує Радулович [6].

Проблема зла. Стойкович дотримувався просвітницьких переконань, що розум є найбільшим благом людини, і що хороші вчинки походять із благих намірів, породжених розумом. Згідно з таким світоглядом, зло виникає через відсутність розуму. Але в людській природі, розум і емоції не протиставлені, як можна було б очікувати, тому що, як каже старець, людей не були б щасливі, якби були б розіп'яті між розумом і почуттями (65). "Розум і благополуччя", визначені промислом Творця, то й вчинки людей, позначені добрими намірами, пов'язаними з розумом. Добродетельність з'являється як імперативна сила творення добра поряд із самопожертвою, що спричинене розумом. Розум заповідає "всакому неизменно добро творити", "Должност наша от нас изискует добродетель паче всего люобити" (65). Підвищення розуму до найвищого рівня відображене у символічних уявленнях про Розум, як світло вогню (83), свічка, яка осяє темряву, а також сонячного світла.

Творення добра як імперативний обов'язок людської діяльності, за стойковичевим мудрецем, не виникає з якоїсь суспільної домовленості про бажаність добра, а з відносин між людьми, Божим промыслом розміщені в якості ідеальної проекції високоетичних принципів у суспільстві, де люди, за природою свого розуму – добрі. Звичайно, таке розуміння притаманного розуму добра відкриває питання, чому в тексті Стойковича з'являється «должност». Якщо Творець вклав у людину розум, що за своєю природою веде до добра, тоді немає необхідності вводити будь-які правила і «повинність» як імператив людської поведінки, який примушує людину відстоювати доброчесність. А в одному фрагменті, що передує наведеним, йдеться про те, що "да би человечество опстати достоинство свое обдержати могло" необхідне одне правило діяльності – доброчесність (48).

Очевидно, що і стойковичів твір, як і інші раціоналістичні просвітницькі тексти, які розум людини, як Божу справу, пов'язують із етично сприйнятим Добром стикається з проблемою пояснення існування зла у світі. Якщо не припускається, що в самому створенні людини як Божого творіння був присутній гріх, тоді й прояв поганого в людині має пояснюватися не спокусою, або першородним гріхом Адама і Єви, а якимось іншим способом. Стойкович у поясненнях незвичайного старця уникає пояснення походження зла, переходячи у сферу самореалізації і щастя тих, хто дотримується добра: "доброчесність і совість роблять нас щасливими" (48) "доброчесність і благополуччя взаємопов'язані" (75). Але ті повчання, якими Кандору повідомляють, що гармонія людського життя пов'язана з творенням добра, не визначає, чи є в людини перешкоди в досягненні цієї мети. Стойкович, очевидно, не хоче ширше пояснити що заважає всім людям завжди орієнтуватися на добро. Письменник, однак, не може приховати причини, і вони, з'являються у напівприхованому вигляді. У проповідницьки висловленій пораді „добродетельи покорити склоненија и чувствителност“ опосередковано показано, що прагнення й почуття не підкоряються беззаперечно розуму і доброчесності, яка походить від нього. Подвійність людської природи пояснюється через подвійність тіла й духа. Старець говорить Кандору:

Человѣкъ има две части, тѣло и дух. Тѣлом је он *существо чувственное, духом существо умное*. Тѣлом принадлежит естеству нас окружающему: духом ест выше его узвышен. Тѣлом ест превезат за землю: духом граничит до Божества (77).

У цих реченнях фігурально виражаються метафізично осмислені чинники розглядання людини як істоту, розділену на частину, що належить вищим сферам і частину, що тяжіє до Землі. Таким чином, у ньому стикаються і протиставляються дві істоти: істота відчуття й істота розуму, одна пов'язана з

Землею, а інша – з Божественною сферою. Вроджена подвійність людської природи, як її представляє старець, бере початок іще в платонівській філософії і християнському неоплатонізмі. У цьому фрагменті подвійна пов'язаність людини із земним і божественним представлена і як приналежність, і як простір, до якого вона тяжіє. Моральне повчання спрямовує Кандора, а в рецепції самої книги – і читача, використати свою близькість до високого й божественного, і самому бути благородним і піднесеним.

Стара опозиція тіло – дух, з'являється у вигляді опозиції чутливість – розум. Про те, що людська природа є набагато складнішою, ніж раціоналістичні опозиції, свідчать численні попередники і прихильники екзистенційної філософії, нігілізму, глибинної психології. Але не варто забувати, що сьогодні ми говоримо і про емоційну інтелігенцію, про чутливість розуму, психології знання, переплетеному корінні раціональних ставлень.

У *Кандорі* існує і протистояння внутрішньої і зовнішньої людини, яке ґрунтується на ідеях давніх теософів, пієтистів Цінцендорфа, Сковороди і російських масонів [6, 32]: "человек внутреннїй jest свободен от всякаго принужденија" (78), "Внутреннїй у нами обитает человек, оно неразрушимо ја" (42).

Стойкович, звичайно, усвідомлював, що у світі існує і порок. Той факт, що старець не говорив про його походження, не означає, що він ігнорував його існування. Це видно, наприклад, у словах про те, що результати добродетельності й порока не можуть загубитися в моральному світі, як нічого не втрачається й у світі фізичному (49). Тут письменник використовує паралельність двох світів, універсальну аналогію, за якою принципи фізичного світу підтверджуються і в духовному світі. Законність фізичного світу наводиться як законність, яка повинен бути дійсною і поза законами фізики, для явищ духовного і морального світу. Схожу аналогію Стойкович використовує і з нагоди відстоювання ідеї про вічний обіг усього, у якому ніколи нічого не втрачається (53).

Для "добродетельності" нагорода здобувається не в цьому, а в іншому світі.

Добродетель ест правило, по коєму вса дѣла человекска разсуждавати треба. Ню исполнявати и к далшему совершенству у ней ходити разумнїй нас обязует закон. Но она на овом свѣту сходно ей благополучіе не находит: мора дакле после оваго живота слѣдовати другїй, у коєму бы человекъ выше и выше к добродѣтели приближаватисја могл, и у коєму добродѣтель и благополучие у точнѣйше согласіе (Хармонїю) дойти мораю (74).

Ідея потойбічної плати за життєві вчинки, відноситься до порока і вічної кари:

да после оваго другїй нас ожидает живот, да добродетель, аще и терпит горко, славою тамо вѣнчатисја; да порок ларву свою изгубити, слѣдствїя безаконнїй своих вечно оплакивати будет; таки я себе охрабрим, и ободрим множайша зла времена, вѣчных благ ради претерпѣти. Таки я и у гоненой

добродетели мое щастіе и благополучіе, а у пороку ако бы и златан овог свѣта имао вѣнци цѣлом васеленом заповедао величайшее нещастіе находим: таки се мени очи у вѣчност отвораю и я находим да добродѣтель едина нас щастливе – вѣчно – сотворити у состоянию ест (49).

Стойковичеве бачення людської психології знаходиться між філософією природи й особливим чином сприйнятої монотеїстичної релігії. З позиції християнської церкви ставлення старця-янгола були б ерессю. Роман Стойковича не сягає меж християнських ідей, але викладає їх, прикритих містичною інтонацією без жодних, на перший погляд впізнаних символів. Не потрібно забувати, що Стойкович довго приймав підтримку митрополита Стратимировича, що певний час навіть мав наміри присвятити себе духовному життю.

Крім ідеї про потойбічну плату за життєві вчинки, за словами старця до юнака, протиставлення й зіткнення добра і зла відбувається й серед лихих, з одного боку, і мудрими та праведними – з іншого. Існування зла старець розглядає і як стимул для його уникнення:

Сама злоба, ненавист, страсти и беззакония челоувѣческа к тому служе, да бы они мудрии, болшии, праведнии и добродетелнии были (71).

Стосовно канонічної Церкви, християнство не згадується, хоча є очевидним, що основні міфологеми роману – монотеїстичного походження. У *Кандорі* немає Святої Трійці, Христа, немає Богородиці, але тут присутня монотеїстична система, заснована на християнській етиці. У *Кандорі* немає церкви, ні ересі, немає проклятих, екзистенційних страхів і пояснень походження зла у світі. Радулович пише про релігійну толерантність, яку відстоювали масони, і про відстоювання думки, що вічні істини були відомі «мудрецам усіх народів», різних епох і країв, в яких дослідник цього твору також бачить відображення масонських ідей [6, 27].

Книга Стойковича не заперечує існування зла, але не намагається ретельніше пояснити причини його існування і пояснити Кандору й читачам походження недосконалості світу. Гріх він представляє як невиконання скерованих розумом вчинків для блага інших, підвладність пристрастям, яка буде неминуче покарана в потойбічному світі. У порівнянні з гірко реальною книгою Буття в Старому Заповіті, оптимістичні уявлення Стойковича про благотворний і самовідданий розум все ж не могло приховати існування пристрасті й порока.

Аби світ, у якому опинився Кандор, не був зовсім безтурботним місцем пізнання і самоудосконалення, автор увів страшну бурю. Ця небезпека носить тимчасовий характер, але замість того, щоб образно вказати на небезпеки на шляху до вищого світу, буря, зрештою, лише підтверджує незмінну доброту *Всеблагого*.

У містично-фантастичній оповіді про ініціацію молодого Кандора Афанасій Стойкович проявляє себе як представник свого часу, часу віри у вищі сили і добро, яке народжує розум. Розум є божественним і не може бути джерелом зла і страждань.

Критики просвітницької упевненості у всемогутності розуму у ХХ столітті, після жахливих війн, вказали й на холодну сліпоту розуму, в ім'я якого були скоєні масові злочини, а людяність позбавлена емоційності та інтуїції. Така точка зору далека від діячів Просвітництва XVIII століття. У творі Стойковича є незвичайним зв'язок віри в доброзичливий розум із містичною силою, незбагненою розумом. Пророча повчальна інтонація «Кандора» без чарівної переконливості не може, звичайно, порівнюватися з майстрами філософськи спрямованої літератури пророцтв проповідників Старого Завіту, або Ніцше чи Халіл Джубрана. Просвітницьке повчання, в порівнянні з цими письменниками-пророками показує Стойковича як поборника вчень щодо ініціації свого часу, а його самого – як автора, який не хотів і не вмів привертати читачів лише великими життєвими істинами а й чудесним та некимовірним в оповідях про них.

ЛІТЕРАТУРА:

1. *Бекавац С.* Атанасије Стојковић – живот и дело. – Нови Сад, 2006;
2. *Дамјанов С.* Корени модерне српске фантастике: фантастика у књижевности српског предромантизма. – Нови Сад, 1988;
3. *Деретић Ј.* Историја српске књижевности. – Београд, 2004;
4. *Павић М.* Књижевни токови српског предромантизма. – [Електронска публикација: www.rastko.rs/knjizevnost/pavic/predromantizam/];
5. *Радонић Ј.* Атанасије Стојковић (1773–1832). – Београд, 1953. – С. 97–154;
6. *Радуловић Н.* Стојковићев Кандор као иницијацијски роман // Подземни ток. Езотерично и окултно у српској књижевности. – Београд, 2009. – С. 19–35;
7. *Страшнюк С.* Сербське підґрунтя Харківського університету: Атанасіє Стойкович // Українсько-сербський збірник Украс. – 2009. - №4. – С. 14–37.

Булаховська Ю.Л. (Київ, Україна)

Роздуми навколо жанру детективів

У даній статті зроблено історико-літературну спробу охарактеризувати жанр детективу у західноєвропейських літературах (англійській і французькій): у А. Конан-Дойля, А.Крісті й Ж. Симонона; вказати на особливості цього жанру й причини його популярності у сучасного читача.

Ключові слова: жанр детективу, побутове тло, роль тла природного, компаративність.